

„Radioanalitika” stabil izotópok
segítségével

Izotópeffektusok

H_2 , HD, HT, D_2 , DT, T_2

$^{16}O_2$, $^{16}O^{17}O$, $^{16}O^{18}O$, $^{17}O_2$, $^{17}O^{18}O$, $^{18}O_2$

Vegyületek: 18-féle vízmolekula

Izotóparány: A természetben előforduló elemek az izotópjaik keverékeiből állnak. Az izotóparány az egyes izotópok százalékos megoszlását fejezi ki.

Minél nagyobb a különbség van egy elem izotópjainak tömegében, annál nagyobb eltérés mutatkozik fizikai sajátosságaikban. Erre szuperponálódik az izotópmolekulák közti különbség.

Termodinamikai állapotösszeg

Transzlációs – független a tömegtől

Rotációs

Vibrációs

Elektron energiák

Az utóbbi három hatás miatt kialakuló izotópeffektus miatt az izotópok frakcionálódhatnak, ez a jelenség a természetben is végbemegy.

Fizikai izotópeffektusok

- Gázok termikus energiája független az anyagi minőségtől, ezért

$$E_{kin} = \frac{3}{2} RT = \frac{1}{2} m_H v_H^2 = \frac{1}{2} m_D v_D^2 = \frac{1}{2} m_T v_T^2$$

$$v_H : v_D : v_T = 1 : 1/2^{1/2} : 1/3^{1/2}$$

- Barometrikus formula: gázoszlopban

$$P_h = P_0 e^{-\frac{Mgh}{RT}} \quad \frac{P_2}{P_1} = \frac{P_{20}}{P_{10}} e^{-\frac{(M_2 - M_1)gh}{RT}}$$

- Centrifugálás

$$\frac{P_2}{P_1} = \frac{P_{20}}{P_{10}} e^{-\frac{(M_2 - M_1)(\omega r)^2}{RT}}$$

- *Eltérülés elektromos és mágneses térben*

$$X = k \frac{E}{v^2} \frac{e}{m} \quad Y = K_m \frac{H}{v} \frac{e}{m}$$

X ill. Y az eltérülés mértéke, k és K_m állandó, E és H az elektromos ill. mágneses térerő, v a töltött részecske sebessége, e a töltése, m pedig a tömege. Természetben a térerő kicsisége miatt nem mutatható ki, de ez a tömegspektrometria alapja.

Fázisegyensúlyi izotópeffektusok

- Csak olyan fázisokat, anyagokat stb. hasonlíthatunk össze vele, melyek genetikája kapcsolatban áll egymással.
- Gáz/folyadék:

$$\frac{p' - p}{p} = \frac{p'}{p} - 1 \approx \ln \frac{p'}{p} = \varepsilon$$

p a nehezebb, p' a könnyebb izotópot tartalmazó molekula gőznyomása. Általában $\varepsilon \ll 1$.

- Szilárd/folyadék: víz és nehézvíz fagyáspontja eltér, a jeges tengerek vize deutériumban gazdagabb.
- Adszorpció: alacsonyabb nyomáson és hőmérsékleten nagyobb izotópeffektusok lépnek fel.
- Oldékonysági eltérések

	Természetes víz	$^1\text{H}_2^{18}\text{O}$
Fagyáspont	0 °C	3,81 °C
Forráspont	100 °C	101,42 °C

Kémiai egyensúlyi izotópeffektusok

$$K = \frac{[AY][BX]}{[AX][BY]}$$

$$K' = \frac{[AY][BX']}{[AX'][BY]}$$

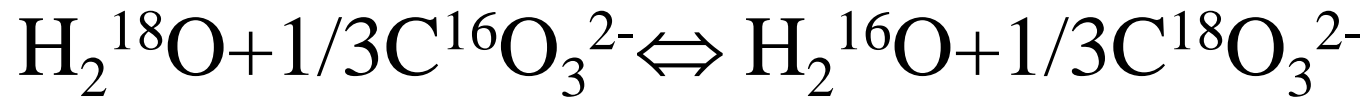
$$\frac{K}{K'} = K = \frac{[BX][AX']}{[BX'][AX]}$$

Az ásványok izotópos összetételében meghatározó szerepű, a nehezebb izotóp, ami azokban az ásványokban dúsul, amelyben a kötések kovalensebb karakterűek, azaz amelyben nagy ionpotenciálú ionok gyakoribbak.

Izotópcseré

A rendszerben kémiai folyamat nem játszódik le, csak az izotópok cserélődnek ki:

Kőzetek képződési hőmérsékletének meghatározása:

$$\ln \bar{K} = -\frac{\Delta H}{RT} + konst.$$

Izotópcseré-folyamatok egyensúlyi állandója

Cserereakció	Hőmérséklet, K	Egyensúlyi állandó	
		Kísérleti	Elméleti
$0,5\text{C}^{16}\text{O}_2 + \text{H}_2^{18}\text{O}_{\text{aq}} \Leftrightarrow 0,5\text{C}^{18}\text{O}_2 + \text{H}_2^{16}\text{O}_{\text{aq}}$	273	1,044	1,044
$^{15}\text{NH}_3 + ^{14}\text{NH}_{3\text{aq}} \Leftrightarrow ^{15}\text{NH}_{3\text{aq}} + ^{14}\text{NH}_3$	298	1,026	
$\text{H}^{12}\text{CN} + ^{13}\text{CN}^-_{\text{aq}} \Leftrightarrow \text{H}^{13}\text{CN} + ^{12}\text{CN}^-_{\text{aq}}$	295	1,026	1,030
$\text{HC}^{14}\text{N} + \text{C}^{15}\text{N}^-_{\text{aq}} \Leftrightarrow \text{HC}^{15}\text{N} + \text{C}^{14}\text{N}^-_{\text{aq}}$	295	1	1,002
$^{12}\text{CO}_3^{2-} + ^{13}\text{CO}_2 \Leftrightarrow ^{13}\text{CO}_3^{2-} + ^{12}\text{CO}_2$	273	1,017	1,016
$\text{H}^{12}\text{CO}_3^- + ^{13}\text{CO}_2 \Leftrightarrow \text{H}^{13}\text{CO}_3^- + ^{12}\text{CO}_2$	298	1,014	
$^{34}\text{SO}_2 + \text{H}^{32}\text{SO}_3^- \Leftrightarrow ^{32}\text{SO}_2 + \text{H}^{34}\text{SO}_3^-$	298	1,019	
$^{36}\text{SO}_2 + \text{H}^{32}\text{SO}_3^- \Leftrightarrow ^{32}\text{SO}_2 + \text{H}^{36}\text{SO}_3^-$	298	1,043	
$^7\text{Li}(\text{Hg}) + ^6\text{LiCl} \Leftrightarrow ^6\text{Li}(\text{Hg}) + ^7\text{LiCl}$	295	1,025	
$\text{H}_2^{18}\text{O} + 1/3\text{C}^{16}\text{O}_3^{2-} \Leftrightarrow \text{H}_2^{16}\text{O} + 1/3\text{C}^{18}\text{O}_3^{2-}$	273	1,022	
	298	1,0176	
$\text{H}_2^{18}\text{O} + 1/4\text{Si}^{16}\text{O}_4^{2-} \Leftrightarrow \text{H}_2^{16}\text{O} + 1/4\text{Si}^{18}\text{O}_4^{2-}$	273	1,0204	
	298	1,0157	
$\text{H}_2^{18}\text{O} + 1/4\text{S}^{16}\text{O}_4^{2-} \Leftrightarrow \text{H}_2^{16}\text{O} + 1/4\text{S}^{18}\text{O}_4^{2-}$	288	1,03	
	413	1,014	
$\text{H}_2^{18}\text{O} + 1/4\text{P}^{16}\text{O}_4^{3-} \Leftrightarrow \text{H}_2^{16}\text{O} + 1/4\text{P}^{18}\text{O}_4^{3-}$	273	1,0104	
	298	1,0037	

H, C, N, O, S

- Ki atomtömegük miatt az izotópeffektusok viszonylag nagyok
- Jellemzően kovalens kötések képeznek, ami gátolja a körfolyamatok kiegyenlítő hatását
- Sokféle vegyületben előfordulnak
- A nehezebb izotópjuk előfordulása viszonylag nagy
- Izotóparányuk ugyanazzal a módszerrel mérhető
  - tömegspektrométer: H_2 , CO_2 , N_2 és SO_2 gázokat mérnek
  - infravörös spektroszkópia, ion mikroszonda, dióda lézer spektroszkópia, üregkatód spektroszkópia, stb.

Stabil izotópok arányából kapható információk

- A Földkéreg összetételének változásai
- Éghajlat (paleoklimatológia)
- Főbb kihalási események
- Kapcsolódó tudományterületek
  - Régészet
  - Kriminológia
  - Környezettudomány, stb.
- Információk más bolygókról: pl. a Marsról és meteoritkőzetekről. A D/H arány sokkal nagyobb lehet, mint a Földön (eléri 4000 ‰-et). Ez azt mutatja, hogy a könnyebb izotóp, a ^1H , jelentős része elszökött a Marsról.

Frakcionálódási tényező

$$\alpha = \frac{R_A}{R_B}$$

ahol R_A és R_B az izotópok móltörtje az A és B fázisban.

Az izotópok természetben előforduló arányát csak stabil izotópoknál határozza meg a frakcionálódás, a radioaktív izotópoknál a frakcionálódás mellett a radioaktív bomlás is meghatározó tényező. A stabil izotópok mérése során nem abszolút mennyiségüket, hanem egy standardhoz viszonyított **relatív arányukat** mérik, ami egy nagyságrenddel pontosabban mérhető. A relatív arányt az ún. δ értékkel adják meg és ezrelékben (‰) fejezik ki.

$$\delta = \frac{R_A - R_{st}}{R_{st}} * 1000$$

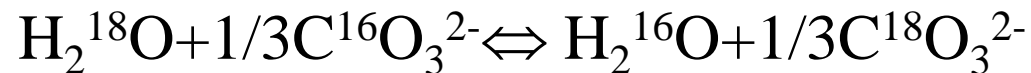
ahol R_A az izotóparány a mérendő mintában, a R_{st} pedig a standard izotóparány. Két összehasonlításakor a δ értékek különbségét szokás megadni.

A legáltalánosabban használt standardok

Izotópok	Név	Rövidítés
$^{18}\text{O}/^{16}\text{O}$	Standard Mean Ocean Water	SMOW
D/ ^1H	Standard Mean Ocean Water	SMOW
$^{13}\text{C}/^{12}\text{C}$	Peedee belemnite (karbonát)	PDB
$^{34}\text{S}/^{32}\text{S}$	Canon Diablo meteorit troilitje	CD
$^{15}\text{N}/^{14}\text{N}$	Levegő	

Földtani képződmények képződési hőmérsékletének meghatározása

- Üledékes kőzetek felszínének (10 mikrométeren belül) heterogén izotópcseréje:

Egyensúlyi állandó hőmérséklet függvényből

Hasonlóan: szulfátok, foszfátok, szilikátok esetén

Hátrány: a képződéskori víz oxigénaránya nem ismert, azt általában a tengeri üledékek pórusvizének oxigénarányából becsülik

Karbonátok képződési hőmérsékletének meghatározása

$^{18}\text{O}/^{16}\text{O}$ és $^{13}\text{C}/^{12}\text{C}$ izotóparányok egyidejű mérése. A karbonát 20 féle izotópmolekulát (izotopológ) alkot, melyek egyensúlyban vannak. Legfontosabb:

Mérni kell a $^{13}\text{C}^{18}\text{O}^{16}\text{O}_2^{2-}$ mennyiségét, a hőmérséklet ebből számítható.

Kőzetek korának meghatározása

- Feltétel: a kénizotópok aránya a Föld keletkezésekor ugyanolyan volt.
- A biológiai folyamatok megváltoztatják a kén izotóparányát: a $^{34}\text{S}/^{32}\text{S}$ arány nő a tengervízben, ezzel arányosan csökken a kőzetekben.
- A biológiai aktivitás kezdete: kb. 7-800 millió éve volt, a földtani minták kora ettől az időtől kezdve becsülhető a $^{34}\text{S}/^{32}\text{S}$ izotóparányból.

Hidrogeológiai vizsgálatok a hidrogén és oxigén izotóparányaiból

Kovalens kötés: az arányuk együtt változik

A felszín alatti vizek egy része az esővízből származik, a felszín alatti vizek felhalmozódásának sebessége határozható meg az izotóparányokból.

A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség több mint 10 éve havonta méri az esővíz izotóparányát. A D/H és $^{18}\text{O}/^{16}\text{O}$ arányok mutatják a földrajzi változásokat és az izotóparányt befolyásoló tényezőket.

Általában több tényező is hat egyszerre, pl. a parciális nyomás mindig szerepet játszik a párolgási folyamatoknál.

Hidrogeológiai vizsgálatok a hidrogén és oxigén izotóparányaiból)

- **Magasság hatás:** a hegyek szélirányba eső felén a ^{18}O és D tartalom csökken a magassággal. Ez 100 méterenként $-0,12 - 0,5$ ‰ $\delta^{18}\text{O}$ és $-1,5 - 4$ ‰ δD változást jelent (barometrikus hatás)
- **Szélességi kör hatása:** a szélességi kör növekedésével a $\delta^{18}\text{O}$ és δD csökken (centrifugálás).
- **Kontinentális hatás:** a partvidéktől a kontinens belseje felé haladva csökken a ^{18}O és D (diffúziósebesség).
- **Hőmérsékleti hatás:** minden 1 °C hőmérséklet növekedés hatására a $\delta^{18}\text{O}$ $0,5$ ‰-kel növekszik (tenzió).
  - **Évszakos változások hatása:** a téli csapadékban csökken a ^{18}O és D tartalom, a nyári értékekhez viszonyítva, ami az O esetben elérheti a 10 ‰ különbséget is (tenziókülönbség).
  - A csapadék eredete: Közép-Európában a meleg mediterrán esők nagyobb mennyiségű nehezebb izotópot tartalmaznak, mint az északi esők.
- **Mennyiségi hatás:** minél nagyobb a lehulló csapadék mennyisége, annál kisebb a $\delta^{18}\text{O}$ és δD tartama (tenziókülönbség).

- Lineáris kapcsolat van a $\delta^{18}\text{O}$ és δD : Global Meteoric Water Line – GMWL:

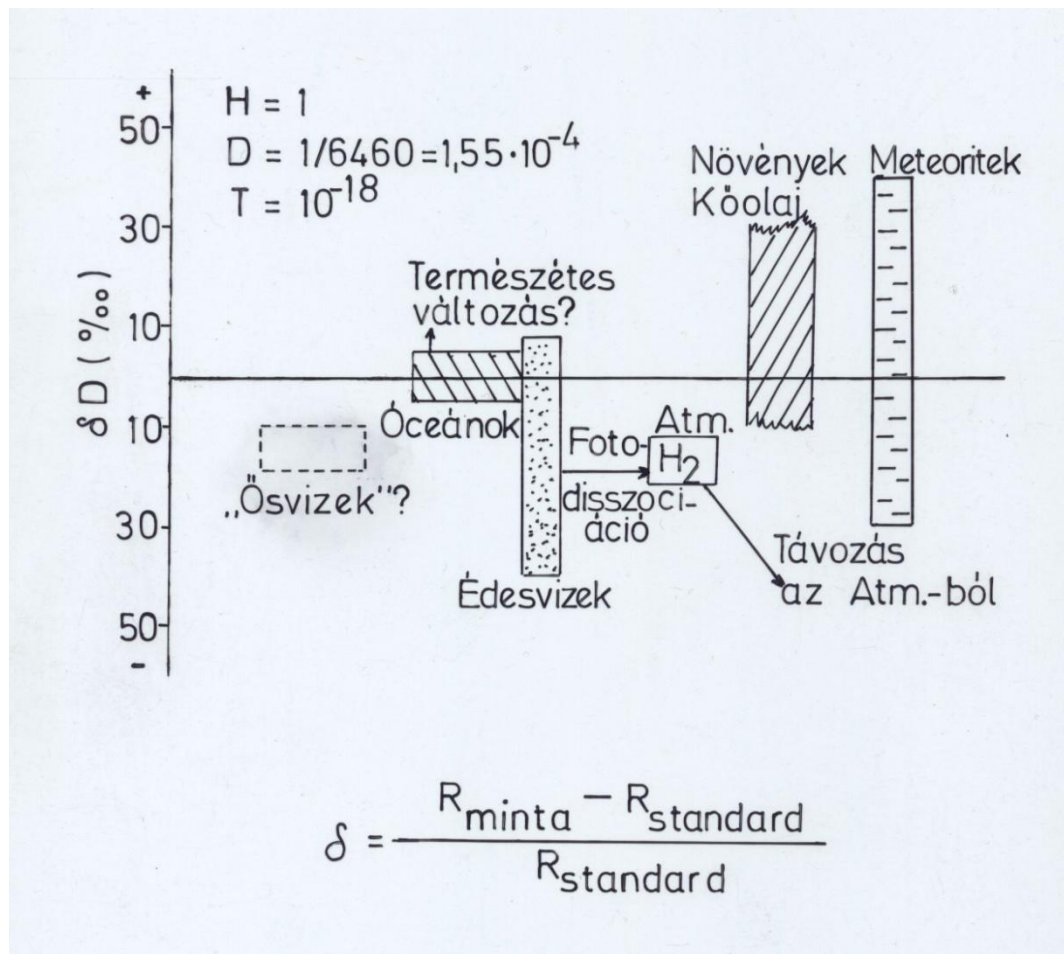
$$\delta\text{D} = 8 \delta^{18}\text{O} + 10$$

- Meredekség: 8, tengelymetszet közepes értéke $\delta=10$
- $\delta^{18}\text{O}=0$ jelenti a Standard Mean Ocean Water-t, amelyben a hidrogénizotópok R értéke 10-szer kisebb, mint az oxigénizotópoké.
- A közepes érték (10) jelentős eltéréseket mutat: Észak-Amerikában +6 ‰, a Földközi-tenger környezetében +22 ‰ (parciális nyomások különbsége).
- A meredekség állandó, kivéve, ha a párolgás jelentős – hőmérsékleti hatás

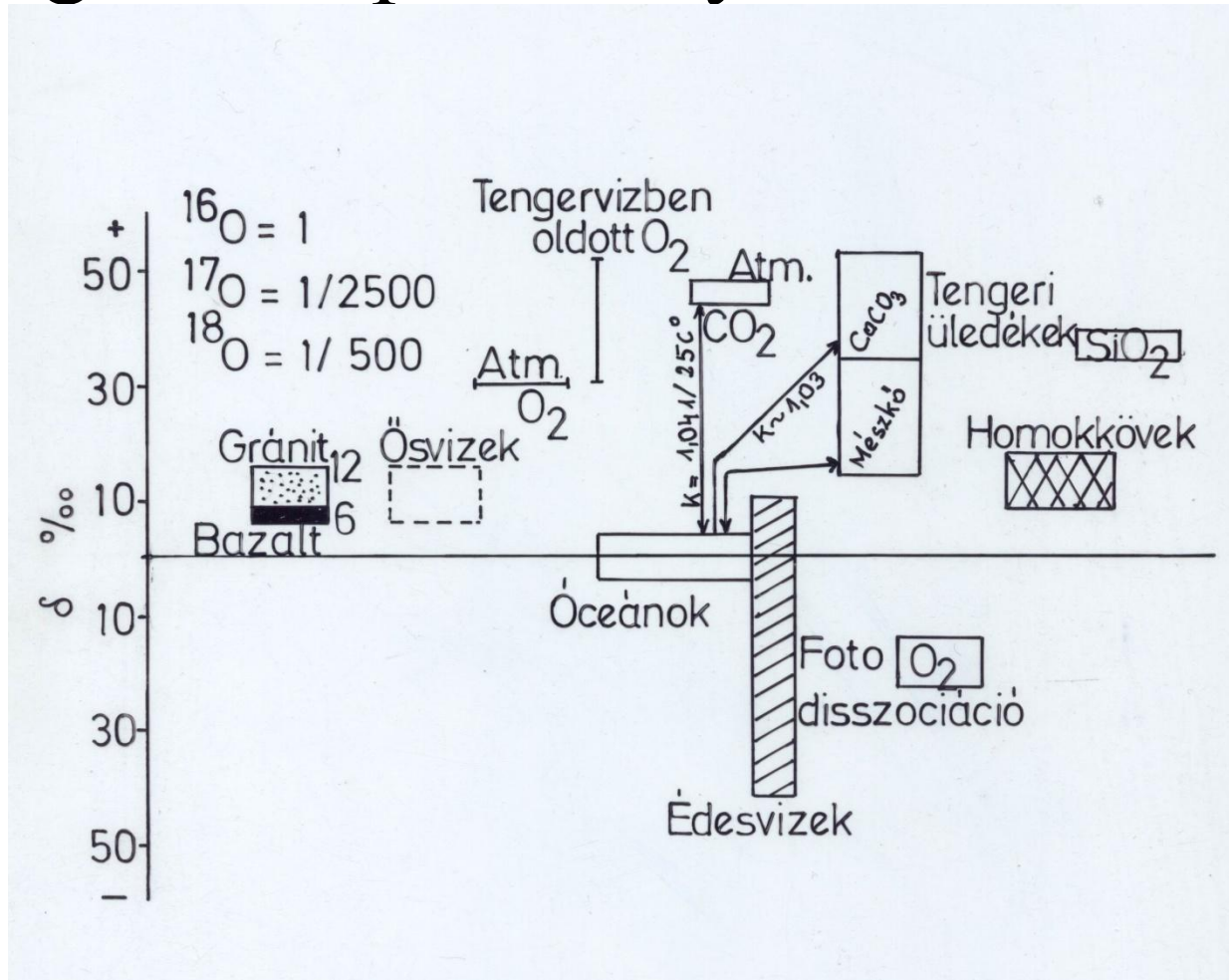
- **Magas hőmérsékleten a kőzet és a víz között oxigéncsere mehet végbe (kémiai izotópeffektus).** A víz ^{18}O -tartalma növekszik, a kőzeté csökken. Mivel a kőzetekben hidrogén izotópcseré nem következik be, a diagramon egy a $\delta^{18}\text{O}$ tengellyel párhuzamos egyenest kapunk.
- **A szilikátok hidrolízise** a kőzetben megnöveli a ^{18}O arányát. Ugyanakkor a vízben a ^{18}O arány csökken (hígulás), a D arány növekszik (a szilikátban eredetileg nem nagyon van hidrogén).

- A $\delta^{18}\text{O}$ és a δD évszakos változása lehetőséget teremt a vízbeszivárgás tényének és sebességének meghatározására. A beszivárgás helyétől a víz folyásirányban mindkét stabil izotóp mennyiségének periódikus változása követhető, ha az évszakos változást nem fedi el a vizek keveredése, és a diffúzió.
- A vízfolyás mentén a nyári félévben a nehezebb izotópok ^{18}O és D egy nagyon gyenge maximumra növekszenek, majd ismét minimumra csökkennek. A téli félévben fordított a periódus, a nyári minimum a téli maximumnak felel meg. A ^{18}O és D δ értéke egy teljes szinuszgörbét ír le.
- A beszivárgás helyétől és a folyásirány mentén telepített észlelőkutak vizsgálatával meghatározható az a távolság, ami alatt a teljes szinuszgörbe kirajzolódik. Így megkapjuk a víz által egy év alatt megtett utat, ill. a víz folyási sebességét.
- A δ értékek additivitása felhasználható különböző problémák megoldására, pl. hogy két egymástól vízzáró réteggel elválasztott vízzáró réteg kommunikál-e egymással. A kémiai vízminőség sokszor nagyon hasonló. Amennyiben a $\delta^{18}\text{O}$ és δD érték különböző, a vízzáró réteg hibája, a vizek keveredése kimutatható és a keveredés mértéke kiszámolható.
- A stabil izotópok fontos alkalmazási területe szennyeződések eredetének meghatározása.

Hidrogénizotópok aránya a természetben

Oxigénizotópok aránya a természetben

Nitrogénizotópok izotóparányának változása

- Fő forrás a levegő
- ^{15}N : antropogén tevékenység miatt változik. Az emberi egészségre káros nitrátok eredete vizsgálható. Ha a különböző nitrogénforrások $\delta^{15}\text{N}$ értéke különbözik egymástól, (nincs kémiai reakció, izotópcseré), akkor következtethetünk a nitrát eredetére.
- Nitrogén források
  - A talaj összes nitrogéntartalma, kémiai formától függetlenül: ($\delta^{15}\text{N}$ +5 - +9 ‰)
  - A talajok nitrát-tartalma: $\delta^{15}\text{N}$ +2 - +9 ‰. Ez az érték azt mutatja, hogy a ^{15}N előfordulása kisebb is lehet a nitrátban, mint az átlagos érték.
  - Friss állati ürülék: +1 - +6 ‰, de elérheti a +8 $\delta^{15}\text{N}$ -t is (pingvin guanó). Öregedés során a könnyebb izotópot (^{14}N) tartalmazó ammónia elpárolog (parciális nyomások eltérése), $\delta^{15}\text{N}$ +10 - +23 ‰-re is nőhet.
  - Műtrágyák: $\delta^{15}\text{N}$ = +2 - +7 ‰. Levegőből és ásványokból szintetizálják.

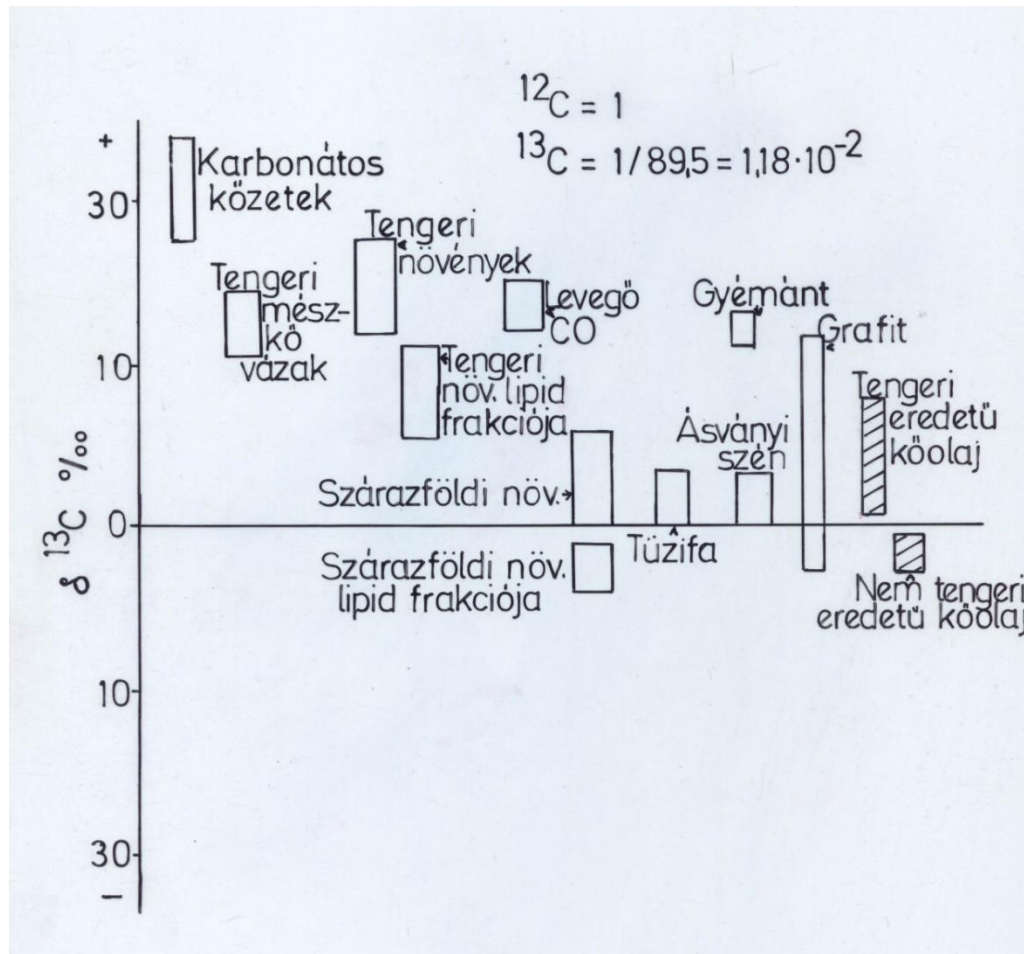
- A nitrát mennyiségének 20 %-os csökkenése a $\delta^{15}\text{N}$ értékének 5 ‰-es növekedését eredményezi a nitrátban. Mivel a nitrogénizotópok aránya nagyon különbözik a szerves és a műtrágyákban, egy adott $\delta^{15}\text{N}$ önmagában nem értelmezhető. Pl. homokos talajon $\delta^{15}\text{N} = +4 - +5$ érték műtrágya, míg agyagos talajokban szerves trágya szennyező forrást jelentene, azonban a homokos talajokban gyorsabb a nitrát bomlása. Az izotópos vizsgálatok eredményei tehát nem ad felvilágosítást a szennyező forrásra.
- A $^{15}\text{N}/^{14}\text{N}$ arány alapján megkülönböztethetők és növényevők és a ragadozók, mivel a táplálékláncban való előrehaladás során a ^{15}N isotóp dúsul, minden lépésben 3-4‰-kel. Az állati szőrök vizsgálata régészeti információt ad az állatok táplálkozásáról.

C-izotóparányokból kapható információk

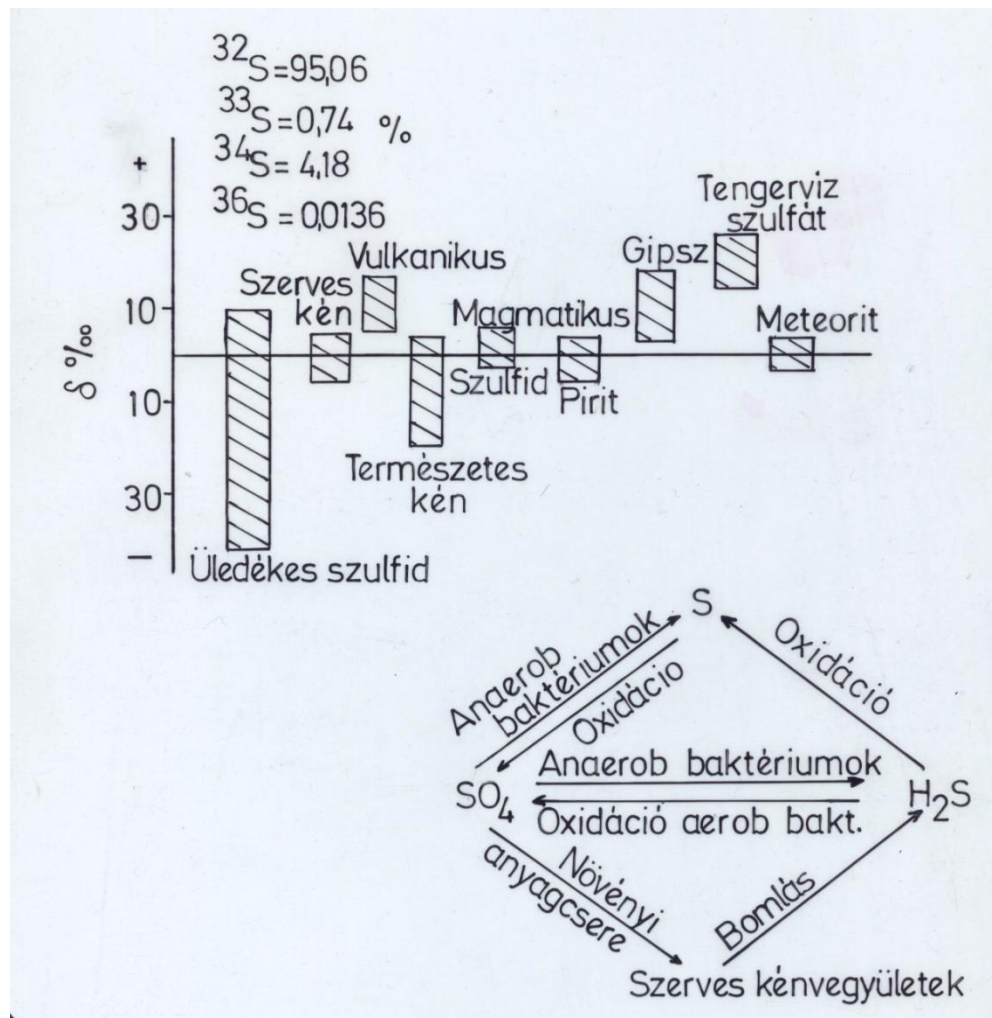
- Szénvegyületek minden szférában jelen vannak – globális szénciklus vizsgálata
- A földkéreg és a hold azonos eredete ($\delta^{18}\text{O}=5.5 \pm 0.2 \text{ ‰}$)
- Szénizotópok aránya a Föld belsejében: a magas hőmérséklet miatt egyenletes eloszlást várnánk, mégis jelentős eltérések vannak: a gyémánt és a SiC ásvány több ^{12}C -t tartalmaz, mint a magmás kőzetek.
- Az átlagos szén izotóparánytól való eltérések nagy kihalási eseményekre utalnak. Mivel a biomassa $^{13}\text{C}/^{12}\text{C}$ aránya kisebb, mint az üledékes karbonátos kőzeteké, a kihalások során képződött üledékben is csökken a $^{13}\text{C}/^{12}\text{C}$ arány.
- A $^{13}\text{C}/^{12}\text{C}$ csökkenhet a mélytengeri üledékekhez kötött metán-hidrát felszabadulása miatt. A globális felmelegedés hatására a metán-hidrátból szén-dioxid keletkezik, növelve az atmoszféra szén-dioxid koncentrációját.

- Az ipari szén-dioxid kibocsátás is csökkenti a $^{13}\text{C}/^{12}\text{C}$ arányát, mivel a fosszilis tüzelőanyagok a könnyebb izotópban dúsabb biomasszából keletkeztek (biológiai izotópeffektus).
- Hidrogeológiai jellegű problémák megoldásához járul hozzá a $\delta^{13}\text{C}$ értékek meghatározása vizekben oldott összes szervetlen szénben, szerves anyagokban ill. karbonát ásványokban.

Szénizotópok aránya a természetben

Kénizotópok aránya a természetben

Budapesti táncosnő (Szépművészeti Múzeum)

- Szén- és oxigén izotóp-összetételek alapján a test feltehetően görög, a fej carrarai márványból készült